

BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ VE BARIŞIN TESİSİNDE ENERJİ BORU HATLARININ ROLÜ OLABİLİR Mİ? RUSYA-TRANS-KORE DOĞALGAZ BORU HATTI ÖRNEĞİ

Özlem DEMİRKIRAN

Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Uluslararası
İlişkiler Bölümü

Özet

Ülkelerin enerjiye duydukları ihtiyacın hızla artması, enerji ilişkilerinin uluslararası ilişkilerde önemli bir faktör haline gelmesine neden olmaktadır. Boru hatlarıyla petrol ve doğalgazın taşınması, sadece alıcı ve satıcı ülkeleri değil boru hatlarının geçtiği ülkeleri de birbirine bağlamaktadır. Bu çalışmada ticari kaygıları ön planda tutarak inşa edilecek boru hatlarının ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık yaratarak, ülkelerin işbirliğini artırmaya ve aralarındaki sorunların çözülmesine ya da gerginliklerin ilişkilerin kesilmesine ya da silahlı çatışmaya dönüşmesini engellemeye katkı sağlayıp sağlamadığı incelenecektir. Bu çerçevede öncelikle inşası tamamlanmış boru hatları örnekleri değerlendirilecektir. Sonrasında Rusya ile Koreler arasında inşa edilmesi düşünülen Rusya-Trans-Kore Boru Hattı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Barış, İşbirliği, Enerji Boru Hatları, Rusya, Trans-Kore doğalgaz boru hattı

Abstract

The rapid increase in the need of energy of countries, causing energy relations to become an important factor in international relations. The transportation of oil and natural gas through pipelines bind not only the buyer and seller countries but also the countries where pipelines pass through. In this study, it will be examined whether the pipelines to be built by prioritizing commercial concerns create mutual dependence between

countries, to increase the cooperation of countries and to solve the problems between them or to prevent tensions from interrupting the relations or preventing them from turning into armed conflict. In this context, first of all, the pipelines that have been constructed will be evaluated. Then, the Russian-Trans-Korean Pipeline, which is planned to be built between Russia and Korea, will be analyzed.

Keywords: Peace, Cooperation, Energy Pipelines, Russia, Trans-Korea Gas Pipeline

Giriş

Petrol ve doğalgazın kullanımı yüzyıllar öncesine gitmektedir. Fakat 19. yüzyılda, teknolojik gelişmelerin etkisiyle sanayide her alanda ve kentlerde ısınmada katı yakıt yerine sıvı yakıtın tercih edilmesi petrolün yaygın şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Sanayileşmenin hız kazandığı 20. yüzyıl enerji tüketiminin de yüksek seviyelere ulaştığı bir dönem olmuştur. Enerji denilince ilk akla gelen petrol, 21. yüzyılda stratejik önemini korusa da onun yanında son çeyrekte gittikçe önemi artan doğalgaz da enerji sektörünün başat güçleri arasına girmiştir. Fosil yakıtlar grubundaki diğer yakıtlara göre (petrol ve kömür) kullanımının kolay ve ekonomik olması, maksimum enerji sağlaması, çevreyi kirletici etkisinin bulunmaması ve insan sağlığına zararlı olmaması sebebiyle doğal gaz jeopolitik ve jeoekonomik bakımdan önemli bir değer haline gelmiştir.¹

Kullanılmaya başlandığında tespit edilen rezerv miktarının azlığı ve kullanım alanının sınırlı olması nedeniyle elde edilen petrol, kara, demir ve deniz yoluyla varillerle taşınmaktaydı. Bu hem

¹ Erdal Akpınar, Adem Başbüyük, "Jeoekonomik Önemi Giderek Artan Bir Enerji Kaynağı: Doğalgaz", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/3, Summer 2011, p. 119-136.

stoklama kolaylığı da sağlamaktaydı. Fakat petrol arama ve çıkarma tekniklerinin gelişimiyle birlikte büyük rezervlere ulaşılması, yüksek miktardaki petrolün büyük tankerlerle ve boru hatlarıyla transfer edilmesini gerekli kılmıştır.

Doğalgazın ise ekonomik olarak kullanılabilmesi için çıkarıldıktan sonra hemen gerek sıvı (LNG) olarak tankerlerle gerekse gaz olarak boru hatlarıyla taşınması gerekmektedir. Doğalgazın stoklanmasına nazaran boru hatlarıyla taşınması daha kolaydır. Fakat altyapı maliyetlerinin yüksek olması sebebiyle doğalgazın tercihinde güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu nedenle yıllarca doğalgaz rezervlerinin birçoğu üretime açılmamış, onun yerine petrol tercih edilmiştir.² Ancak günümüzde durum değişmiştir. Birçok ülkenin ekonomisi hızla büyümekte, nüfusları artmakta, halkın yaşam standartları ve refah seviyesi yükselmekte, dolayısıyla tüketilen enerji de artmaktadır. Bu durum petrol, kömür ve su gücü gibi klasik kaynakların yanında, enerji üretiminde alternatif enerji kaynaklarına yönelme sonucunu doğurmuştur. 1970'lerde başlayan petrol krizinin yarattığı petrol fiyatları artışı ve fiyat dalgalanmaları, enerji taşımacılığında gelişen teknoloji ve ucuzlayan maliyetin de etkisiyle ve de iklim değişimi ve çevre sorunlarının yadsınamaz boyutlara ulaşmasıyla birlikte ülkeler kirleticiliği ve sera etkisi daha az olan doğalgaza çok daha fazla yönelme eğilimi göstermişlerdir.³

Dünyada üretilen petrolün % 38'i, doğalgazın ise % 75'i tüketim veya dağıtım merkezlerine boru hatlarıyla aktarılmaktadır.⁴ Gelecekte kullanılan enerji miktarı arttıkça ve mevcut, piyasalara yakın rezervler tükendikçe farklı alanlardaki rezervlerin de kullanıcılara ulaştırılması için boru hatlarının çoğalacağı tahmin

² Erol Tümertekin, Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma, Çantay Kitapevi, İstanbul, 1997, s. 250

³ Joe Barnes, vd., "Introduction to the Study", Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040, David G. Victor, Amy M. Jaffe and Mark H. Hayes (eds), Cambridge University Press, 2006, s. 5-8.

⁴ Akpınar, Başbüyük, 2011, s.132.

edilebilir.⁵ Boru hatları uzun sürede ve yüksek maliyetlerle inşa edilmektedir. Dolayısıyla alıcı ve satıcı ülkeler karşılıklı bağımlı hale geldiği için uzun vadeli anlaşma yapmak durumunda kalmaktadırlar. Bunun dışında boru hattının inşası, doğalgazın çıkarılması, nakli vs. konusunda çeşitli şirketler ve kuruluşların devreye girmesi, boru hatlarını ekonomik yönünün dışında siyasi ve stratejik bir konu haline getirmektedir.⁶ Taraflar bir sistemin parçası haline gelmekte ve birbirlerinin çıkarlarına zarar vermeme konusunda daha hassas davranmak durumunda kalmaktadırlar.

Boru hatlarının başarıya ulaşması ve taraflar arasında sorun yaratmaması için detaylı ve açık bir şekilde kurallar konulmalı ve taraflarca kabul edilmelidir. Kurallar kapsamında boru hattının hangi kısmını hangi tarafın finanse edeceği, yapım, onarım ve kullanım gibi hakların kim tarafından kullanılacağı, transit ülkelerin ne kadar geçiş ücreti alacağı, alıcının boru hattından yıllık ne kadar yakıt sağlayacağı gibi konular netleştirilmelidir.

İyi planlanmış ve tüm taraflara tatmin edici çıkarlar sağlayan boru hatlarının aynı zamanda ülkeler arasında ekonomik işbirliği ve bölgesel güvenliğin artmasına fayda sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede çalışmada, aralarında sorunlar olan ülkeleri bir araya getiren tamamlanmış boru hatları değerlendirildikten sonra uzun yıllardır yapılması müzakere edilen Rusya-Trans-Kore boru hattının Koreler arası işbirliğine ve bölgesel barışa katkı sağlama potansiyeli incelenecektir.

Transmed, Mağrip-Avrupa ve Greenstream Boru Hatları

Enerji talebi arttığı için, İtalya'da bir Trans-Akdeniz boru hattı ile Afrika'dan doğalgaz sağlanması 1960'larda planlanmaya başlanmıştır. İtalyan enerji şirketi Ente Nazionale Idrocarburi (Eni),

⁵ Paul Stevens, Cross-Border Oil and Gas Pipelines: Problems and Prospects, Joint UNDP/World Bank Energy Sector Management Assistance Programme (ESMAP) 2003, s. 2.

⁶ Akpınar, Başbüyük, 2011, s.132.

1972 yılında Cezayir devletine ait Sonatrach şirketiyle Cezayir'den İtalya'ya doğalgaz ithal etmek üzere bir anlaşma yapmıştır. Bu ithalatın Transmed olarak adlandırılan, Cezayir'den Sicilya Adası'na Tunus sınırları içinden ve sonrasında Akdeniz'in altından geçecek bir boru hattıyla gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Ancak bu dönemde gergin olan Cezayir- Tunus ilişkileri boru hattının gerçekleştirilmesini geciktirmiştir.

Tunus'un ilk devlet başkanı Habib Bourguiba, Cezayir'in Fransa'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşında Cezayirli savaşçılara önemli destek sağlamıştır.⁷ Fakat bağımsız Cezayir'in Fas ile yaşadığı, 1963'te kısa bir savaşa da dönüşen toprak meselelerinde Cezayir'in karşısında yer almıştır.⁸ Ayrıca Tunus'la Cezayir arasında da sınır sorunu ortaya çıkmıştır.⁹ Tunus Hükümeti Cezayir'in Sonatrach şirketinin boru hattının Tunus kısmında hiçbir şekilde rolü olmasını istememiştir. Tunus hükümeti, Eni ve Sonatrach arasındaki müzakereler de ayrı ayrı yürütülmüştür. Eni ile yapılan görüşmeler sonunda, Tunus, teslim edilen gazın yaklaşık % 6'sını transit ücreti olarak almak kaydı ile¹⁰ hiçbir finansal ve operasyonel sorumluluğu olmadan projeye dâhil olmuştur.¹¹ Tunus'un onayı üzerine 1977'de Sonatrach Eni'yle Hassi R'Mel doğalgaz sahasından 25 yıl boyunca yıllık 12.3 milyar m³ doğalgaz sağlama konusunda

⁷ Alistar Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954-1962*, New York Review Books Classics, 1996.

⁸ Mark H. Hayes, *Algerian Gas to Europe: The Transmed Pipeline and Early Spanish Gas Import Projects*, Working Paper Series n. 27, Baker Institute Energy Forum, May 2004, s. 14.

⁹ Petrol sahalarının geliştirilmesi meselesi iki ülke arasında görüşmelerin sürmesini teşvik etmiştir. 1964'te sınırın Tunus tarafında 1967'de Cezayir tarafında petrol bulunmuştur. Bu gelişme tarafların sınırın belirlenmesinde acele etmesine sebep olmuştur. Saadia Touval, *The Boundary Politics of Independent Africa*, Harvard University Press, 1999, s. 253-255.

¹⁰ Tunus böylece yıllık yaklaşık 25 milyon dolar gelir elde etmiştir. Hayes, 2004, s. 16.

¹¹ Hayes, 2004, s. 12-15.

nihai sözleşme yapmıştır. Boru hattı 1983'te¹² tamamlanmıştır.¹³ Boru hattı Cezayir'le Tunus arasında 1983 yılında Kardeşlik ve Uyum Anlaşması'nın (*Treaty of Fraternity and Concord*) imzalanmasında önemli bir itici güç olmuştur. Anlaşma, tarafların birbirlerinin toprak egemenliğine saygı göstermesi, diğer devlete karşı ortaya çıkan isyancı hareketleri desteklememesi ve ilişkilerinde birbirlerine karşı güç kullanmamasını içermekteydi.¹⁴

İtalya gibi doğal enerji kaynakları konusunda yetersiz olan İspanya da 1960'lardan itibaren Afrika'dan gaz ithalatını değerlendirmeye başlamıştır. Bu çerçevede bazı seçenekler ortaya konmuştur. Bunlardan biri de, Cezayir'in Hassi R'Mel doğalgaz sahasından İspanya'ya sağlanacak gazın Fas sınırları içinden ve Cebelitarık Boğazı'nda denizin altından boru hattıyla (Mağrip-Avrupa Boru Hattı) taşınması olmuştur. Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi Cezayir ile Fas arasında 1963 yılında savaşa dönüşmüş olan sınır anlaşmazlığı mevcuttur. İki ülke, bunun dışında Batı Sahra meselesinde de karşı karşıya gelmişlerdir. Saharawi olarak adlandırılan halkın yaşadığı ve kimyevi gübre üretiminde kullanılan fosfat rezervlerine sahip olan Batı Sahra İspanya'nın kontrolü altındaydı. 1960'larda bir bağımsızlık hareketi ortaya çıkmış, Cezayir, Fas ve Moritanya destek vermiştir. 1975'te İspanya bölgeden çekilmiştir. Cezayir Saharawilerin self-determinasyon hakkını desteklemiş, isyancı Polisario gerillalarına yardım sağlamış ve 1976'da Polisario'nun ilan ettiği Sahra Arap Demokratik

¹² 1990'da mevcut miktara ikinci bir sözleşmeyle yıllık 7 milyar m³ ilave edilmiştir. Bu ek hacim için inşa edilen ikinci hat 1997'de tamamlanmıştır. Boru hattı 2000'den itibaren Enrico Mattei boru hattı olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 2010'da üçüncü bir hat inşa edilmiştir. "Trans-Mediterranean Natural Gas Pipeline, Algeria", <<http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/trans-med-pipeline/>>, (24.09.2015).

¹³ "Transmed", <http://www.eni.com/en_IT/innovation-technology/eni-projects/transmed/transmed-project.shtml>, (24.09.2015).

¹⁴ Helen Chapan Metz, ed., Algeria: A Country Study, Washington: GPO for the Library of Congress, 1994, <<http://countrystudies.us/algeria/>>, (24.09.2015).

Cumhuriyeti devletinin bağımsızlığını tanımıştır.¹⁵ Fas ise, bölgenin kendi egemenliği altında olduğunu iddia etmiştir ve bu iddiasını halen sürdürmektedir. Devam eden anlaşmazlıklara rağmen, Cezayir ve Fas arasında Mağrip-Avrupa Boru Hattı ile işbirliği ortamı doğmuştur. Temmuz 1992’de, Cezayir gazının Fas üzerinden İspanya’ya taşınmasına imkân tanıyan anlaşma İspanya’nın ENAGAS şirketi, Fas hükümeti ve Fas’ın SNPP şirketi arasında imzalanmıştır.¹⁶ Fas Hükümeti ENAGAS’ı boru hattının inşası, kullanımı ve işleyişinde yetkili kılmıştır. Öncesinde ENAGAS ile Cezayir’in Sonatrach şirketi 2020’ye kadar yıllık 6 milyar m³ doğalgaz alımı anlaşması yapmıştır. 1994 yılında da Portekiz’in Transgas şirketi Sonatrach’la 1997’den itibaren 25 yıl yıllık 2,5 milyar m³ doğalgaz alımı anlaşması imzalamıştır. Mağrip-Avrupa Boru Hattı, 1996’da tamamlanmış ve İspanya’ya doğalgaz sağlama başlamıştır. Yapılan anlaşmaya uygun olarak ertesi yıl Portekiz’e teslimat başlamıştır.¹⁷

Mağrip-Avrupa Boru Hattı’nın ortakları İspanya ile Fas arasında da toprak anlaşmazlıkları mevcuttur. Fas, İspanya’nın Fas sınırları ile çevrili toprakları Ceuta ve Melilla’yı istemektedir, fakat çözüme ulaşamamıştır. Mağrip-Avrupa Boru Hattı, iki ülke arasında görüşme zemini yaratmıştır. Avrupa Birliği (AB) de ilişkilere dâhil olmuştur. AB, Fas-İspanya ilişkisinde önemli yeri olan enerji alanında işbirliğini, işbirliğini teşvik eden başlıca araç olarak görmüştür. Ekim 2008’de Fas, Akdeniz’in güneyinde “avantajlı konum” (*advanced status*) elde eden ilk ülke olmuştur. Fas, AB’nin Komşuluk Politikasında (*Neighbourhood Policy*) da yer almaktadır.

¹⁵ Hayes, 2004, s. 28.

¹⁶ Anlaşma, Fas’ın teslim edilen gazın yaklaşık % 7’sini transit ücreti olarak almasını hükme bağlamıştır.

¹⁷ Paul Stevens, 2003, s. 87-88,
<<http://siteresources.worldbank.org/INTOGMC/Resources/crossborderoilandaspipelines.pdf>>, (12.10.2015).

Avrupa ile Kuzey Afrika arasındaki işbirliğini güçlendiren diğer bir boru hattı Libya ile İtalya arasında inşa edilmiş olan Greenstream Boru Hattı'dır. 1969 yılında Libya'da Kaddafi'nin iktidarı ele geçirmesinden itibaren, Libya Avrupa'yla genellikle olumlu ilişkiler kuramamıştır. Kaddafi, 1980'li ve 1990'lı yıllarda uçak kaçırma ve bombalama gibi olaylarda terörist faaliyetlere destek vermekle suçlanmış ve yaptırımların hedefi olmuştur. Bu yüzden, AB'nin 1990'lı yıllarda uygulamaya koyduğu Barcelona Süreci'nde, "Akdeniz için Birlik" politikasında ve de Avrupa Komşuluk Politikasında, Libya etkin olarak yer alamamıştır.

2000'li yıllarda, Kaddafi'nin uluslararası kamuoyunun isteklerine cevap vermesi, anlaşmazlıklar ile ilgili karşılıklı tavizler verilmesi sonucu ilişkilerin yumuşaması durumu değiştirmiştir.¹⁸ Libya'dan gaz ithal etme fikri 1970'lerde ortaya çıkmış, 1980-90'lı yıllarda fizibilite çalışmaları yapılmıştır. Ancak İtalya'nın AB'yi Libya'ya yönelik yaptırımları gevşetmeye ikna etmesinden sonra, 2003 yılında Greenstream Boru Hattı'nın inşasına başlanmış¹⁹ ve 2004 yılında açılışı yapılmıştır. Bu hat dünyadaki en derin denizaltı boru hatlarından biri ve Akdeniz'in altına döşenen en uzun boru hattı olma özelliğini taşımaktadır ve yılda 8 milyar m³ taşıma kapasitesine sahiptir.²⁰

İtalya ile Libya arasındaki ilişkiler, büyük ölçüde sömürgeleştirme tecrübesiyle şekillenmiştir. Muammer el-Kaddafi'nin 1969'da iktidara gelmesinden sonra, Libya'da doğan 20.000'den fazla İtalyan Libya'dan kovulmuştu. 2004 yılında boru hattının açılış töreninde, Libya doğumlu İtalyanların geri dönme hakkı tanınması jesti gerçekleşti. Ayrıca tören İtalyan istilasının 1911'de başladığı 7

¹⁸ Sertaç Can, "Avrupa Birliği-Libya İlişkileri", <<http://www.elestirelbirbakis.com/uluslararasi-iliskiler/avrupa-birligi-libya-iliskileri/#sthash.qau2vCEc.dpuf>>, (10.10.2015).

¹⁹ Ali, 2010, s. 11.

²⁰ Greenstream, <http://www.eni.com/en_IT/innovation-technology/eni-projects/greenstream/greenstream-project.shtml>, (10.10.2015).

Ekim’de yapıldı. Törende Kaddafi, 7 Ekim’i Libya ile İtalya arasında bir dostluk ve işbirliği günü yapmak istediklerini açıkladı.²¹

2008 yılında, İtalya ile Libya arasında Dostluk, Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması imzalandı. Antlaşma üç bölümden oluşuyordu: genel ilkeler, geçmişin tamiri ve ortaklık. Giriş kısmında İtalya, İtalyan sömürgeciliğinin Libya halkına neden olduğu acıdan dolayı üzüntülerini dile getirmiştir. Geçmişin tamiri kısmında, İtalya’nın 5 milyar dolar değerinde temel altyapı inşa etmesi vaad edilmiştir.²² Karşılığında Libya’dan, İtalya’ya kaçak göçmenlerin akışını engellemesi ve ENI dâhil olmak üzere Libya’da iş yapmak isteyen İtalyan şirketlerine olumlu muamele etmesi bekleniyordu.²³ Antlaşma Libya ile İtalya’nın kültür, bilim, ekonomi, sanayi ve enerji alanlarındaki ortaklığını genişletiyordu.²⁴ Fakat 2011 yılında Libya’da iç savaşın çıkması ve Kaddafi’nin devrilmesiyle durum değişti.

Rusya-Trans-Kore Boru Hattı

Kore Yarımadası, II. Dünya Savaşı’nda iki süper gücün güç mücadelesi nedeniyle 38. paralelden itibaren iki ayrı nüfuz bölgesine ayrılmıştı. Savaş sırasında birleşik ve bağımsız bir Kore’nin kurulması konusunda anlaşılan ABD ve SSCB savaş sonrasında kendi etkinliklerinin olduğu bölgelerde iki ayrı devlet kurmuşlardır. İki Kore’nin birleşmesi mümkün olmadığı gibi, 1950-53 arasında ayrılığı derinleştiren bir savaş yaşanmıştır. 27 Temmuz

²¹ Ali, 2010, s. 11.

²² Natalino Ronzitti, “The Treaty on Friendship, Partnership and Cooperation between Italy and Libya: New Prospects for Cooperation in the Mediterranean?”, *Bulletin of Italian Politics*, 1/1, (2009), s. 128.

²³ Rachel Donadio, “Italian Energy Company Suspends Gas Pipeline to Libya”, *The New York Times*, 22 Şubat 2011, <<https://www.nytimes.com/2011/02/23/world/europe/23italy.html>>, (26.10.2018).

²⁴ Mustafa Abdalla A. Kashiem, “The Treaty of Friendship, Partnership and Cooperation between Libya and Italy: From an Awkward Past to a Promising Equal Partnership”, *California Italian Studies*, 1/1 (2010), s. 8.

1953'te ateşkes imzalanmıştır. Fakat barış anlaşması yapılamadığı için iki devlet halen resmi olarak savaş halindedir. Irk ve dil anlamında aralarında hiçbir farklılığın olmadığı iki devlet farklı yönetim biçimleri, ekonomik sistemler vs. benimsemişlerdir. Diğer taraftan, Kuzey Kore 1961 yılında nükleer geliştirme programı başlatmış, nükleer silahlar elde etmiştir. Zaman zaman gerçekleştirdiği denemelerle yalnız Güney Kore'yi değil tüm dünyayı tehdit etmiştir. Bununla birlikte iki ülke bazı konularda da işbirliği imkânı yakalayabilmektedir. Bu konulardan biri de Rusya Federasyonu'ndan Kuzey Kore üzerinden Güney Kore'ye doğalgaz sağlanması öngörülen boru hattı projesidir.

Bilindiği üzere Güney Kore, 'mucize' olarak adlandırılan bir ekonomik kalkınma gerçekleştirmiş ve dünyanın 14. ekonomisi haline gelmiştir.²⁵ Dolayısıyla oldukça fazla enerjiye ihtiyaç duymaktadır. Doğal kaynak açısından son derece zayıf olan Güney Kore, enerji ihtiyacının % 70'ini ithal etmektedir.²⁶ Zengin enerji kaynakları ve coğrafi yakınlığı açısından Rusya, önemli bir ticari ortak olabilir. Güney Kore'nin ulus ötesi gaz boru hattındaki çıkarları, Hyundai Grubunun kurucusu Jung Joo-Young'ın, Kuzey Kore üzerinden Saha Cumhuriyeti'nden Güney Kore'ye bir uzun mesafe doğalgaz boru hattı olasılığını araştırdığı 1980'lerin sonlarına doğru uzanıyor.²⁷ Fakat uzun zamandır planlanan Trans-Kore boru hattı projesinde 2000'li yıllarda önemli bazı gelişmeler ortaya çıkmıştır.

²⁵ "Korea, South", CIA The World Factbook, <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ks.html>>, (13.10.2015).

²⁶ Alexander Vorontsov, "The Korea-Russia Gas Pipeline Project: Past, Present, and Future", SERI Quarterly, 5/1 (2012), s. 143.

²⁷ Seung-Ho Joo ve Yune Lee, "Putin and trilateral economic cooperation between Moscow, Seoul, and Pyongyang: motivation, feasibility, and Korean peace process", Asia Europe Journal, 16 (2018), s. 90.

1990'lı yıllarda Kovykta doğalgaz alanının geliştirilmesi ve buradan Kuzey Kore yolu ile Güney Kore'ye bir doğalgaz boru hattı inşa edilmesi düşünülmüş ve taraflar arasında görüşülmüştür. 2000 yılında Güney Kore'nin devlete ait şirketi KOGAS da projeye dâhil olmuştur. 2001'de fizibilite çalışmaları başlamıştır.²⁸ 12 Mayıs 2003'te Gazprom ve KOGAS şirketi beş yıllık bir işbirliği anlaşması yapmış, 2008 yılında anlaşmanın süresi beş yıl uzatılmıştır. Anlaşma, Rus doğalgazının Kore'ye iletilmesi için muhtemel güzergâhlar üzerinde çalışılması da dâhil geniş bir alanı kapsamıştır. Anlaşmanın uygulanması için taraflar ortak bir çalışma grubu oluşturmuşlardır. 17 Ekim 2006'da, Rusya ile Güney Kore hükümetleri imzaladıkları işbirliği anlaşmasıyla, Gazprom ve KOGAS'ı (Korea Gas Corporation) Rusya'dan Güney Kore'ye doğal gaz sağlanması konusunda yetkili şirketler olarak belirlediklerini açıklamışlardır.²⁹ Kovykta projesi, Rus enerji sektörünün yeniden organizasyonu nedeniyle ertelenmiştir.³⁰

Diğer taraftan, Eylül 2008'de Güney Kore ve Rusya Vladivostok-Kuzey Kore-Güney Kore doğalgaz boru hattının fizibilite çalışmasının yapılması konusunda anlaşmışlar.³¹ Trans-Kore doğalgaz boru hattı Sakhalin-Habarovsk-Vladivostok boru hattının devamı olarak düşünülmüştür.³² İki ülke ayrıca, Gazprom'un KOGAS'a 2015'ten sonra, yıllık 10 milyar metreküp yaklaşık 90 milyar

²⁸ Jin W. Mok ve Sung Gul Hong, "The Russo-Korean Cooperation for Natural Resources: The Prospect of the Trans-Siberian Gas Pipeline Project", *International Journal of Korean Studies*, 16/2 (2012), s. 133.

²⁹ "On meeting dedicated to Russian natural gas supplies to Republic of Korea", 22 Ocak 2010, <<http://www.gazprom.com/press/news/2010/january/article75306/>>, (04.03.2014).

³⁰ Peggy Falkenheim Meyer, "Russia's Interests and Objectives on the Korean Peninsula", *International Journal of Korean Studies*, 9/2 (2005), s. 149.

³¹ Mok ve Hong, 2012, s. 133.

³² Peggy Falkenheim Meyer, "Russo-North Korean Relations Under Kim Jong Il", Young Whan Kihl ve Hong Nack Kim (eds.), *North Korea: The Politics of Regime Survival*, Armonk, M.E. Sharpe Inc., 2006, s. 209.

dolarlık doğalgaz satması konusunda anlaşmıştır.³³ Anlaşma, doğalgazın inşa edilecek boru hattı ile sağlanmasını öngörmüştür. Fakat, boru hattı gerçekleşmezse teslimatın sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) olarak yapılması kararlaştırılmıştır.³⁴

Kuzey Kore’de doğalgaz boru hattıyla ilgilenmeye başlamıştır. Putin ve Kim Jong Il, Kim’in Ağustos 2011’de Rusya’ya gerçekleştirdiği ziyaret sırasında, Güney Kore’ye doğalgaz sağlanması için Kuzey Kore topraklarına boru hattı döşenmesi konusunda prensipte anlaşmışlardır.³⁵ Doğalgaz boru hattının 1100 km’den uzun olması ve 700 kilometrelik ana kısmının Kuzey Kore’den geçmesi planlanmıştır.³⁶ Kuzey Kore’ye yıllık 100 milyon dolar transit geçiş ücreti ödenmesinde uzlaşmıştır.³⁷ 2 Kasım 2011’de ise Güney Kore Cumhurbaşkanı Lee Myung Bak ve Medvedev, boru hattı inşasının Eylül 2013’te başlayıp 2016’da bitirilmesi konusunda anlaşmışlardır. 5 Kasım 2011’de Sahalin-Habarovsk-

³³ Dmitry Zhdannikov and Angela Moon, “UPDATE 3-Russia, S.Korea agree \$90 billion gas deal”, Reuters, 29 Eylül 2008, <<http://www.reuters.com/article/2008/09/29/russia-korea-gas-idUSLT47922420080929>>, (04.03.2014).

³⁴ “Russia/South Korea economy: Landmark gas deal”, EIU ViewsWire, 30 Eylül 2008, <http://search.proquest.com/docview/347492257/fulltext?accountid=14141#top>, (05.03.2014).

³⁵ “Gas Pipeline Through N. Korea 'Part of a Bigger Game'”, The Chosun Ilbo, 26 Ağustos 2011, <http://english.chosun.com/site/data/html_dir/2011/08/26/2011082600507.html>, (24.12.2013).

³⁶ “Meeting with journalists following talks with Chairman of the State Defense Commission of the Democratic People’s Republic of Korea Kim Jong Il,” Official site of the President of Russia, 24 Ağustos 2011, <<http://eng.news.kremlin.ru/news/2733>>, (06.03.2014).

³⁷ Seung Hoo Joo ve Yune Lee, Asia Europe Journal, 16 (2018), s. 90.

Vladivostok boru hattı tamamlanmıştır.³⁸ Ancak, diğer kısımların inşası planlandığı zamanda başlamamıştır.

Eylül 2012’de Rus Finans Bakan Yardımcısı Sergei Storchak, Kuzey Kore’nin Rusya’ya olan 11 milyar dolarlık borcunun % 90’ını silinmesi konusunda iki ülke arasında anlaşma imzalandığını açıklamıştır.³⁹ Borcun kalan kısmının önerilen gaz boru hattı ve demiryolu yenileme da dâhil olmak üzere Kuzey Kore’deki ekonomik projeleri finanse etmek için kullanılması planlanmıştır.⁴⁰

Trans-Kore doğalgaz boru hattı projesi 1990’lardan beri sürekli gündemdedir. Çünkü beklenen ekonomik getirisi ve olası politik etkileri nedeniyle üç taraf açısından da kazançlı görülmektedir. Örneğin, enerji ihtiyacının büyük kısmını ithal eden Güney Kore, enerji kaynaklarını çeşitlendirecek ve düzenli enerji arzına kavuşacaktır.⁴¹ Ayrıca, gemiyle sıvılaştırılmış doğalgaz ithalinden ortalama % 30 oranında düşük fiyattan doğalgaz elde edecektir. Boru hattı sayesinde 1948’den beri bir ada devleti konumunda olan Güney Kore’nin Avrasya kıtasıyla bağlantısı kurulmuş olacaktır.⁴² Kuzey Kore, özellikle komünist ticaret bloğunun çökmesinden sonra büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya gelmiştir. Çok sayıda insanın açlıktan ölmesi sebebiyle BM 1995’ten itibaren Kuzey Kore’ye gıda yardımında bulunmaya başlamıştır.⁴³ Ayrıca, Rus ya da Kuzey Kore inşaat firmalarının kiralayacağı işçilerin ücretleri

³⁸ Mok ve Hong, 2012, s. 134.

³⁹ “Russia and North Korea Agree Debt Write-Off Deal”, RIA Novosti, 18 Eylül 2012, <<http://en.rian.ru/business/20120918/176029148.html>> (21.02.2013).

⁴⁰ Joo ve Lee, 2018, s. 92.

⁴¹ Gu Ho Eom, “Major Issues and Strategies of the Korea-Russia PNG (Pipeline Natural Gas) Project”, 2012 Korean-Russian Jeju Forum: Russia’s Policy toward Korean Peninsula (13 Ağustos 2012), Jeju Peace Institute, 2012, s. 50.

⁴² Mok ve Hong, 2012, s. 131, 153.

⁴³ Doug J. Kim, “Russian Influence on North Korea: Views of Former South Korean Ambassadors to Russia”, The Korean Journal of Defense Analysis, 24/3 (2012), s. 399; Tom Grieder, “Russia and South Korea Sign Major Gas Pipeline Deal”, IHS Global Insight, 30 Eylül 2008.

sayesinde ek kazanç elde edecektir. Ülke içinde yaşanan krizden kurtulma ve Çin'e bağımlılığını azaltma şansı elde edecektir.⁴⁴ Bununla birlikte, boru hattının geçtiği güzergâh üzerinde doğalgaza dayalı enerji santralleri kurarak kendi ihtiyacını da karşılayabilecektir. Rusya ise en az 30 yıllığına 90 milyar dolarlık sabit bir pazar kazanmış olacak,⁴⁵ günümüzde ciddi sorunlar yaşadığı Avrupa'ya odaklanmış doğalgaz pazarını çeşitlendirecek, genişletecektir ve Rus Uzakdoğusu'nu kalkındırma fırsatı elde edecektir.⁴⁶ Daha da önemlisi Rusya, Avrupa'da sahip olduğu kadar güçlü olmasa da Pasifik'te enerji kartı gücüne sahip olacaktır. Kore Yarımadası'nda ve de Asya-Pasifik'te hem ekonomik hem de siyasi anlamda daha etkin konuma gelecektir.

Doğalgaz boru hattı, Rusya ile Koreler arasında hayata geçirilmeye çalışılan diğer bir proje olan Trans-Kore demiryolu projesiyle birlikte tartışılmıştır. Bu projelerin sadece doğalgaz sağlama ya da malların taşınması anlamında öneme sahip olmadığı, projelerin gerçekleşmesinin, Kore Yarımadası'nda işbirliği ortamına katkıda bulunacağı ve Doğu Asya'da ekonomik entegrasyonun önündeki jeopolitik engelin ortadan kalkmasına yardımcı olacağı savunulmuştur.⁴⁷ Koreler arasında güven inşa edilmesine, normal ilişkiler kurulmasına ve genel olarak Kuzeydoğu Asya'da güvenlik ve istikrarın sağlanmasına hizmet edeceği düşünülmüştür.⁴⁸ Rusya'dan Kuzey Kore'ye doğalgaz boru hattı ile enerji sağlanmasının Rusya'ya finansal getirileri olacaktır. Fakat, aynı zamanda Kuzey Kore'nin nükleer güçten başka kaynaklarla enerji ihtiyacını

⁴⁴ Eom, 2012, s. 50.

⁴⁵ Youn Seek Lee, "The Gas Pipeline connecting South Korea, North Korea, and Russia: Effects, Points of Contention, and Tasks", [KINU Research Abstract] KINU Policy Study, 11-05, 2012, <<http://www.kinu.or.kr/upload/neoboard/DATA02/rps11-05.pdf>>, (10.10.2015).

⁴⁶ Eom, 2012, s. 50; Vorontsov, 2012, s. 141.

⁴⁷ Doug J. Kim, 2012, s. 400; Mok ve Hong, 2012, s. 153.

⁴⁸ Vorontsov, 2012, s. 141.

karşılmasına imkan sağlayacak, dolayısıyla krizin çözümüne katkı sağlayacaktır.⁴⁹

Ancak “Kuzey Kore risk” faktörü projenin önündeki en büyük engeldir. Kuzey Kore Yönetimi’nin öngörülemezliği, diğer tarafların enerji hattı olarak bu ülkeye güvenmesinin önüne geçmektedir. Boru hattı tamamlandıktan sonra Koreler arasındaki ilişkilerde yaşanacak herhangi bir sorunda Kuzey’in gaz akışını kesmesi ihtimali Güney’i endişelendirmektedir. Bazı yazarlar, bu risk faktörünü ortadan kaldırmak için, Rusya’nın düşük fiyatta, sabit miktarda doğalgaz sağlamayı garanti etmesi, Kuzey’in gaz akışını kesmesi durumunda gaz temininin sürmesi için alternatif planlar yapılması, kaynak sıkıntısıyla baş etmek için belli başlı önlemler alınması gibi bazı konuların önceden çözülmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁵⁰ Kuzey Kore’nin boru hattından elde edeceği transit ücretlerini askeri harcamalara aktarması ihtimali de diğer bir endişe kaynağıdır.⁵¹ Bazıları ise, Kuzey Kore’nin çok büyük bir risk olmadığını savunmaktadır. Bu görüşü savunanların varsayımları şöyledir: Proje Kuzey’de büyük bir kayba yol açmadan kazanç sağlamaktadır. Rusya’nın içinde olduğu uluslararası bir konsorsiyum tarafından inşa edilecek boru hattından gaz çalma ya da gazı kesme gibi cüretkar eylemlerde bulunmayacaktır. Zira bu proje diğer Koreler arası işbirliği projelerin aksine uluslararası işbirliği niteliği taşımaktadır. Boru hattı yapıldığında Kuzey Kore riski önemini kaybedecektir.⁵²

⁴⁹ Meyer, 2006, s. 209.

⁵⁰ Youn Seek Lee, 2012, <<http://www.kinu.or.kr/upload/neoboard/DATA02/rps11-05.pdf>>, (10.10.2015).

⁵¹ Dong Ki Sung, “Putin’s Strategy on the Trans-Korean Gas Pipeline: In the Context of Pragmatic Realism”, Pacific Focus, 28/1 (2013), s. 43.

⁵² Kihyun Lee, Jangho Kim, Sunghoon Jae, Geopolitics of the Russo-Korean Gas Pipeline Project and Energy Cooperation in Northeast Asia, Study Series, 2014-04, 2014, s. 39-40.

2015 yılında Rus yetkililer, Trans-Kore Boru Hattı'nı halen ekonomik açıdan karlı bulduklarını, fakat mevcut siyasi iklimde fizibil olmadığını düşündüklerini açıklamışlardır. Başbakan Medvedev, boru hattının inşası için, Koreler arası siyasi sorunların çözülmesine ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür.⁵³

2018 yılının başından itibaren Koreler arasında başlayan yakınlaşma ortak projeleri de tekrar gündeme getirmiştir. 22 Haziran'da Güney Kore Devletbaşkanı Moon Jae In'in Rusya'yı ziyareti sırasında iki ülke enerji bakanlıkları arasında sınır ötesi enerji projelerinin fizibilitesini araştırarak ortak bir çalışmayı da içeren sekiz mutabakat muhtırası imzalanmıştır.⁵⁴

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, Rusya'dan Kuzey Kore üzerinden Güney Kore'ye doğalgaz akışını gerçekleştirecek Trans-Kore boru hattı üç tarafa da hem politik hem ekonomik anlamda katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan, Kore Yarımadası stratejik önemi ve nükleer sorun nedeniyle dünyanın dört büyük gücünün -Çin, Japonya, Rusya ve ABD- bir araya geldiği, birbirini etkilediği, hepsinin çıkarlarının birleştiği, rekabet ettiği ya da çatıştığı bir bölgedir. İki Kore arasındaki düşmanlık zaten bu büyük güçler sayesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yaşanan gelişmelere genellikle ikiden fazla taraf dahil olmaktadır. Bu çerçevede, boru hattı projesinin hayata geçirilmesinde de farklı gruplar etkili olabilir.⁵⁵ Çin ya da ABD henüz boru hattıyla ilgili pozisyonlarını açıklamamışlardır. Esasen günümüzde Kuzey Kore'ye uygulanan yaptırımlar sürmektedir ve ABD Başkanı Donald Trump, Kuzey Kore nükleerden arındırılana kadar yaptırımların

⁵³ "Russia-Korea gas pipeline compendium", <<http://www.nkeconwatch.com/2012/10/04/russia-korea-gas-pipeline-compendium/>>, (13.10.2015).

⁵⁴ Andrew Salmon, "Moon in Russia: Gas pipeline no longer a pipe dream", Asia Times, 23.06.2018, <<http://www.atimes.com/article/moon-in-russia-gas-pipeline-no-longer-a-pipe-dream/>> (01.11.2018).

⁵⁵ Kihyun Lee, vd., 2014, s. 42-44.

kaldırılmayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla boru hattının inşasının başlaması Rusya'nın yaptırımları ihlali anlamına gelecektir. Ayrıca, Ukrayna meselesi nedeniyle yaptırım uygulanan Rusya'yı hem ekonomik anlamda güçlendirecek hem de siyasal anlamda Kore Yarımadası'nda etkili bir konuma getirecek bu projenin hayata geçirilmesine Güney Kore'nin müttefiki ABD'nin sessiz kalması muhtemel görünmemektedir. Zira Güney Kore, ABD'nin Pasifik'teki askeri gücü ve etkinliği açısından son derece önemli bir müttefikidir. Ayrıca Güney Kore'nin 2018'in ilk altı ayında ABD'den en fazla LNG (ABD'nin LNG ihracatının %22,5'i) ithal eden ülke⁵⁶ olduğu da belirtilmelidir.

Sonuç

Sanayileşme ile birlikte enerjiye duyulan ihtiyaç da hızla artmaya başlamıştır. Ancak her ülke kendi enerji ihtiyacını kendi topraklarından karşılama imkânına sahip değildir. Bu noktada, enerji kaynaklarına sahip olmayan ülkelere enerjinin ulaştırılmasında tankerler ve boru hatları devreye girmektedir. Petrolün taşınmasında tankerler avantajlı olsa da doğalgazın LNG formunda taşınmasından çok boru hatlarıyla taşınması tercih edilmektedir. Boru hatlarının inşasının yüksek maliyeti, boru hatlarının uzun vadede sağlıklı çalışmasını gerektirmektedir. Bunun için de boru hatlarının inşasından önce geçerli olacak kurallarının belirlenmesi gereklidir.

Enerji kaynaklarına sahip olma çabası genellikle çatışmalara neden olmaktadır. Ancak iyi planlanmış ve tüm tarafların çıkarlarını göz önünde bulunduran boru hatlarının geçtiği ülkeleri birbirlerine bağımlı hale getirme, ülkeler arasında işbirliğini artırma ve aralarındaki sorunların çözülmesine, ya da en azından gerginliklerin ilişkilerin kesilmesine ya da silahlı çatışmaya varmasını

⁵⁶ Martina Li, "South Korea tops Mexico as largest buyer of US LNG", Fairplay, 2 Ekim 2018, <<https://fairplay.ihs.com/markets/article/4307001/south-korea-tops-mexico-as-largest-buyer-of-us-lng>>, (29.10.2018).

engelleme imkânı vardır. Yukarıda bu durum örneklendirilmeye çalışılmıştır. TransMed, Cezayir’le Tunus arasında Kardeşlik Anlaşması imzalanmasına, Mağrip-Avrupa Boru Hattı Cezayir ve Fas arasında devam eden sorunlara rağmen ikisinin işbirliği yapmasına, Greenstream de Libya’yla İtalya arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Rusya ile Koreler arasında bir doğalgaz boru hattının inşa edilmesinin de tüm taraflara çıkar sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca yukarıdaki örneklerde olduğu gibi tarafların işbirliğini artırma ve Yarımada’da barışın sürdürülmesine katkı sağlama potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Fakat Kore örneğinde, denklemde farklı aktörler de mevcuttur. Bu boru hattının yapılması için ABD, Çin gibi aktörlerin de katılımıyla siyasi sorunların belirli ölçüde çözülmesi, yaptırımların kalkması ya da en azından gevşetilmesi gerektiği ortaya çıkmış bulunmaktadır. Buna rağmen, Rusya Kore Yarımadası üzerinde dolayısıyla Asya-Pasifik’te etkinliğini artırabilmek, göz ardı edilmeyecek bir güç olduğunu kanıtlamak için bu tür projeleri gündemde tutmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Akpınar, E., Başbüyük, A. (2011). “Jeoekonomik Önemi Giderek Artan Bir Enerji Kaynağı: Doğalgaz”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6 (3): 119-136.
- Ali, S. H. (2010). *Energizing Peace: The Role of Pipelines in Regional Cooperation*. Brookings Doha Center Analysis Paper, No. 2.
- Barnes, J., vd., (2006). “Introduction to the Study”, *Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040*. David G. Victor, Amy M. Jaffe and Mark H. Hayes (eds), Cambridge University Press, 1-24.
- Can, S. “Avrupa Birliği-Libya İlişkileri”, <<http://www.elestirelirbirkakis.com/uluslararası-iliskiler/avrupa-birligi-libya-iliskileri/#sthash.qau2vCEc.dpuf>>, (10.10.2015).
- Eom, G. H. (2012), “Major Issues and Strategies of the Korea-Russia PNG (Pipeline Natural Gas) Project”, 2012 Korean-Russian Jeju Forum:

- Russia's Policy toward Korean Peninsula (13 Ağustos 2012), Jeju Peace Institute, 48-61.
- Meyer, P. F. (2005). "Russia's Interests and Objectives on the Korean Peninsula", *International Journal of Korean Studies*, 9 (2): 145-170.
- Meyer, P. F. (2006). "Russo-North Korean Relations Under Kim Jong Il", Young Whan Kihl ve Hong Nack Kim (eds.), *North Korea: The Politics of Regime Survival*. Armonk: M.E. Sharpe Inc., 203-224.
- "Gas Pipeline Through N. Korea 'Part of a Bigger Game'", *The Chosun Ilbo*, 26 Ağustos 2011, <http://english.chosun.com/site/data/html_dir/2011/08/26/2011082600507.html>, (24.12.2013).
- Greenstream, <http://www.eni.com/en_IT/innovation-technology/eni-projects/greenstream/greenstream-project.shtml>, (10.10.2015).
- Grieder, T. (2008). "Russia and South Korea Sign Major Gas Pipeline Deal", *IHS Global Insight*, 30 Eylül 2008.
- Horne, A. (1996). *A Savage War of Peace: Algeria 1954-1962*. New York: Review Books Classics.
- Hayes, M. H. (2004), *Algerian Gas to Europe: The Transmed Pipeline and Early Spanish Gas Import Projects*. Working Paper Series n. 27, Baker Institute Energy Forum.
- Joo, S. H. ve LEE, Y. (2018). "Putin and trilateral economic cooperation between Moscow, Seoul, and Pyongyang: motivation, feasibility, and Korean peace process", *Asia Europe Journal*, 16: 81-99.
- Kashiem, M. A. A. (2010). "The Treaty of Friendship, Partnership and Cooperation between Libya and Italy: From an Awkward Past to a Promising Equal Partnership", *California Italian Studies*, 1 (1): 1-15.
- "Korea, South", *CIA The World Factbook*, <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ks.html>>, (13.10.2015).
- Kim, D. J. (2012). "Russian Influence on North Korea: Views of Former South Korean Ambassadors to Russia", *The Korean Journal of Defense Analysis*, 24 (3): 391-404.
- Lee, K., Kim, J. ve Jae, S. (2014). *Geopolitics of the Russo-Korean Gas Pipeline Project and Energy Cooperation in Northeast Asia*. Study Series, 2014-04.
- Lee, Y. S. (2012). "The Gas Pipeline connecting South Korea, North Korea, and Russia: Effects, Points of Contention, and Tasks", [KINU Research Abstract] *KINU Policy Study*, 11-05,

- <<http://www.kinu.or.kr/upload/neoboard/DATA02/rps11-05.pdf>>, (10.10.2015).
- “Meeting with journalists following talks with Chairman of the State Defense Commission of the Democratic People’s Republic of Korea Kim Jong Il,” *Official site of the President of Russia*, 24 Ağustos 2011, <<http://eng.news.kremlin.ru/news/2733>>, (06.03.2014).
- Metz, H. C. (ed.) (1994). *Algeria: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, <<http://countrystudies.us/algeria/>>, (24.09.2015).
- Mok, J. W. ve Hong, S. G. (2012). “The Russo-Korean Cooperation for Natural Resources: The Prospect of the Trans-Siberian Gas Pipeline Project”, *International Journal of Korean Studies*, 16 (2): 130-156.
- “On meeting dedicated to Russian natural gas supplies to Republic of Korea”, 22 Ocak 2010, *Gazprom*, <<http://www.gazprom.com/press/news/2010/january/article75306/>>, (04.03.2014).
- Ronzitti, N. (2009). “The Treaty on Friendship, Partnership and Cooperation between Italy and Libya: New Prospects for Cooperation in the Mediterranean?”, *Bulletin of Italian Politics*, 1 (1): 125-133.
- “Russia and North Korea Agree Debt Write-Off Deal”, *RIA Novosti*, 18 Eylül 2012, <<http://en.rian.ru/business/20120918/176029148.html>> (21.02.2018).
- “Russia-Korea gas pipeline compendium”, <<http://www.nkeconwatch.com/2012/10/04/russia-korea-gas-pipeline-compendium/>>, (13.10.2017).
- “Russia/South Korea economy: Landmark gas deal”, *EIU ViewsWire*, 30 Eylül 2008, <http://search.proquest.com/docview/347492257/fulltext?accountid=14141#top>, (05.03.2014).
- Salmon, A. (2018). “Moon in Russia: Gas pipeline no longer a pipe dream”, *Asia Times*, 23 Haziran 2018, <<http://www.atimes.com/article/moon-in-russia-gas-pipeline-no-longer-a-pipe-dream/>> (01.11.2017).
- Sung, D. K. (2013). “Putin’s Strategy on the Trans-Korean Gas Pipeline: In the Context of Pragmatic Realism”, *Pacific Focus*, 28 (1): 43-61.
- Touval, S. (1999). *The Boundary Politics of Independent Africa*. Harvard University Press.

- “Trans-Mediterranean Natural Gas Pipeline, Algeria”,
<<http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/trans-med-pipeline/>>, (24.09.2015).
- “Transmed”, <http://www.eni.com/en_IT/innovation-technology/eni-projects/transmed/transmed-project.shtml>, (24.09.2015).
- Tümertekin, E. (1997). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*. Çantay Kitapevi. İstanbul.
- Stevens, P. (2003). Cross-Border Oil and Gas Pipelines: Problems and Prospects, Joint UNDP/World Bank Energy Sector Management Assistance Programme (ESMAP) 2003, <<http://siteresources.worldbank.org/INTOGMC/Resources/crossborderoilandgaspipelines.pdf>>, (12.10.2015).
- Varvelli, A. (2012). “Italy and new Libya between continuity and change”, *ISPI*, Policy Brief, 219: 1-7.
- Vorontsov, A. (2012). “The Korea-Russia Gas Pipeline Project: Past, Present, and Future”, *SERI Quarterly*, 5 (1): 139-144.
- Zhdannikov, D. and Moon, A (2008). “UPDATE 3-Russia, S.Korea agree \$90 billion gas deal”, *Reuters*, 29 Eylül 2008, <<http://www.reuters.com/article/2008/09/29/russia-korea-gas-idUSLT47922420080929>>